

När kriget nästan kom till Roslagen

Våren 1940. Vinterkriget i Finland avslutades i mars. I april invaderade Nazityskland Danmark och Norge. Stod Sverige på tur?

"Vår beredskap är god", hade statsminister Per Albin Hansson försäkrat i ett tal strax före krigsutbrottet. Det var inte sant, den militära beredskapen var usel. Men febrilt arbete pågick för att göra den bättre.

Vapenövningar var en ofta förekommande uppgift för de inkallade. Foto: AMF Bildarkiv, Krigsarkivet.

Vid krigsutbrottet i september 1939 inleddes en mobilisering av det svenska försvaret. Under vinterkriget koncentrerades styrkorna till landgränsen mot Finland i Norrbotten. Efter vinterkrigets slut sändes de flesta inkallade istället till västkusten och Värmland, för att möta ett eventuellt hot från de tyska trupperna i Norge.

Men militärledningen insåg att även försvaret av ostkusten behövde stärkas. Under sommaren 1940 togs detaljerade planer fram för att förbättra kustförsvaret i bland annat Roslagen.

Försvarsmässigt var Sverige indelat i militärområden, som i sin tur var delade i försvarsområden. Vaddö tillhörde Östhammars försvarsområde, som sträckte sig från Lövestabukten i norr till Björkö i söder. Försvarsområdet omfattade även delar av inlandet, till exempel Tierp, Örbyhus och Almunge.

Vid Tierp fanns tre små flygfält - två finns kvar idag. Ett scenario som militärledningen beförde var en fientlig luftlandsättning av trupper. Ett annat scenario var fientlig landstigning sjöledes från Ålands hav. Södra sidan av Singöfjärden och västra sidan av Vaddövikens - Herrängslandet - var ett av de områden en angripare förmodades välja.

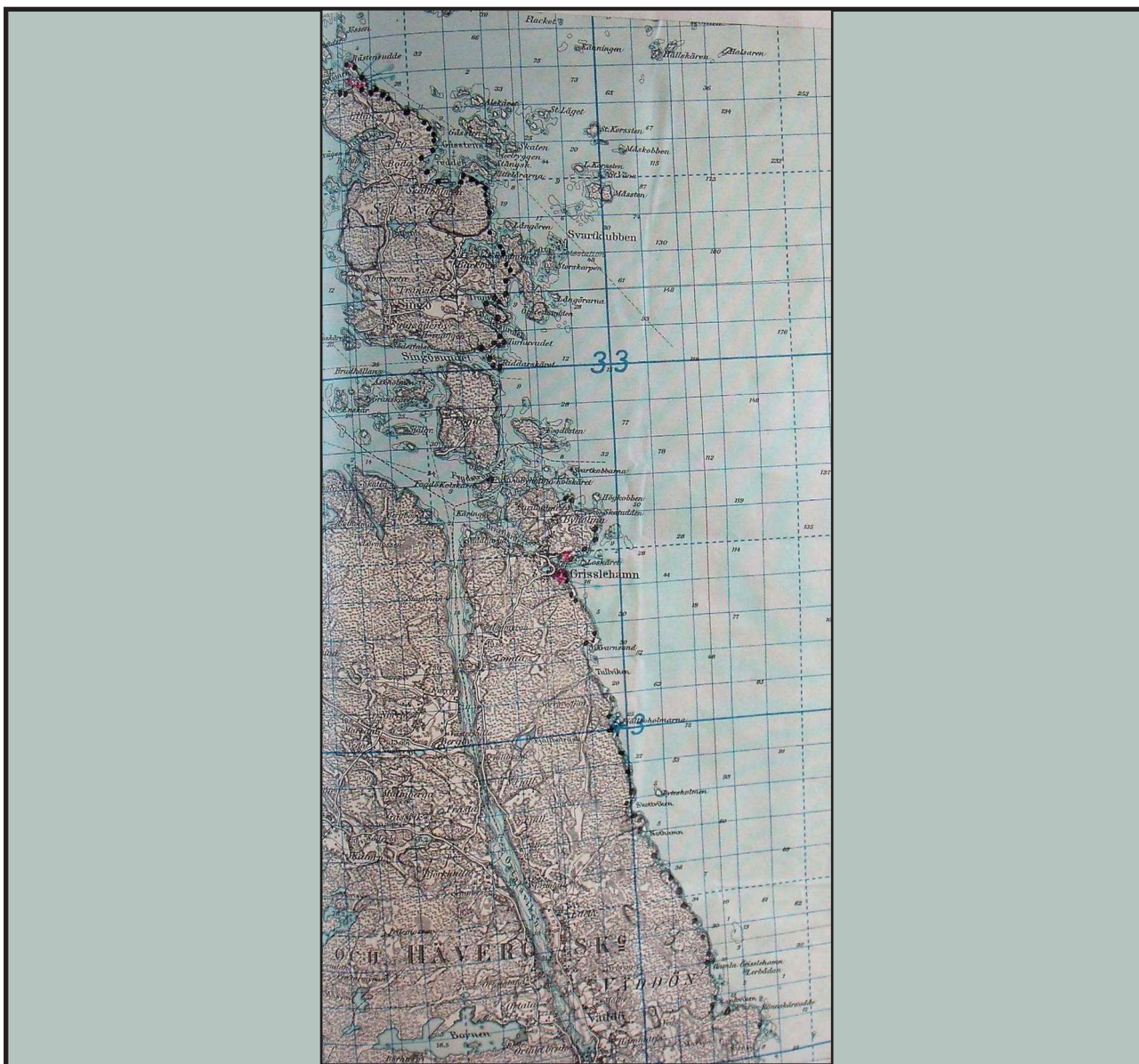
För de som uthärdat krigsvintrarna var det förstås njutbart när våren kom. Foto: AMF Bildarkiv, Krigsarkivet.

Kustförsvar

Befälhavare i Östhammars försvarsområde var vid krigets början överste Stig Rålamb, en 67-åring i slutet av sin militära bana. Hans uppgift var att organisera kustförsvaret på Vaddö, Singö och Gräsö. Syftet var att "fördröja en fientlig framryckning mot Rimbo och järnvägen Örbyhus-Tierp, för att vinna den tid, som erfordras för andra stridskrafter samlande och ingripande."

Ordern till Rålamb var att fienden i första hand skulle slås tillbaka, men om detta misslyckades var målet alltså att fördröja framryckningen. Rålamb skulle dessutom se till att befästningar byggdes och via övningar "höja regementets stridsduglighet."

Till sitt förfogande hade Rålamb tre bataljoner. En bataljon kan bestå av 500 till 1 500 soldater. Av överstens bekymrade rapporter till militärområdets chef att döma fanns dessa bataljoner i början av kriget bara på pappret. Det rädde brist på allt - utbildat manskap, officerare, vapen, ammunition och allehanda utrustning. Vid mobiliseringen uppmanades de inkallade att ta med sig egna cyklar. Ersättning skulle utgå med 1 kr/dag.

Östhammars försvarsområde omfattade inte bara kusten utan även delar av inlandet. Försvarsområdesstaben var belägen i Harg. Prickarna på bilden visar det som i texten kallas "försvarspunkter". Det kan vara skyttevärn, bunkrar som skyddsrum. Foto: AMF Bildarkiv, Krigsarkivet.

Den kuststräcka som översten hade ansvar för att befästa är cirka fem mil lång - från Öregrund till södra Vaddö. Gräsö bestämde man sig tidigt för att "ge upp". Dels bedömdes erövringsförsök från öster som osannolika på grund av den svårnavigerade skärgården. Dels var ön lätt att kringgå via Öregrundsgrepen. En av de tre bataljonerna placerades istället söder om Öregrundsgrepen, på kuststräckan mellan Kallrigafjärden och Öregrund.

Försvaret av den långa kuststräckan mot Ålands hav skulle huvudsakligen ske med lätta vapen. Endast fyra kanonvärn planerades, mer kunde översten inte hoppas på.

Utöver den främre försvarslinjen mot Ålands hav och mot de större havsfjärdarna upprättades även en bakre försvarslinje. Denna linje drogs vid Snesslinge (sydväst om Öregrund), vid Trästa färjeläge och i Älmsta, vid Vaddö kanal.

På Krigsarkivet vid Banérgatan i Stockholm kan man se en del av handlingar som visar hur kustförsvaret såg ut och vad som gjordes för att stärka det. De lokala befälhavarnas rapporter ger dessutom en bild av de svårigheter som fanns. Ett fönster öppnas mot en dramatisk period i vår historia.

Bild 1: Förseglat skyddsrum på Vaddö. Ingången har fyllts med betong Bild 2: Rester av ett skyttevärn på Vaddö. Runt 1940 hade man säkert fri sikt mot Ålands hav, nu har växtligheten tagit över. Foto: Lennart Nylund

Befästningar

Under hösten 1940 började befästningarna byggas. Bevarade kartor visar var de var belägna. Utefter Vaddö-kusten fanns skyttevärn och skyddsrum på utvalda platser med cirka 500 meters mellanrum. Många av befästningarna kan utan större svårighet hittas än i dag, men skyddsrummen är tillslutna.

Från sin stab i Harg sammanställde överste Rålamb detaljerade anvisningar för hur befästningarna skulle byggas. Ambitionen var att fienden inte ens skulle komma iland. ”Försvarsanordningarna skola förläggas så att fienden möter starkast möjliga motstånd, strax innan han når stranden, det vill säga under det skede av anfallet, då han är mest sårbar och har svårast att få eldunderstöd.”

Varje försvarspunkt bestod av flera sorters befästningar. Närmast vattenlinjen placerades kulsprutevärn ”om möjligt i skydd av bergsknallar”. Härifrån skulle den tunga insatsen mot en angripare ske. Då dessa värn skulle vara bemannade ”även under fientligt bombardemang” skulle de byggas så att de även lämpade sig som skyddsrum.

Något längre från vattnet låg värn avsedda för skyttar med kulsprutegevär - en lätt kulspruta, idag närmast motsvarande en automatkarbin. Uppgiften för dessa skyttar var bland annat att skydda kulsprutevärnet genom att beskjuta strandlinjen och dra på sig eld från angriparen.

Det fanns även värn för gevärsskyttar. De skulle helst placeras högt för att kunna skjuta ”ned i den landstigandes med relingskydd försedda farkoster.”

Försvarspunkten kompletterades med skyddsrum som ”skola göras fullträffsäkra.” Här skulle merparten av försvararna hålla till när eldgivningen från angriparen var som mest intensiv. När landstigning var nära förestående och det fientliga eldunderstödet avtog skulle värnen bemannas.

Befästningar på Singö. Foto: Lars Nylén

Överste Rålamb beskrev även hur maskering av befästningarna skulle ske, för att försvåra upptäckt och om hur till exempel taggtrådshinder skulle byggas för att undvika stormning.

Byggnadsarbetena pågick under cirka ett år, inte utan gnissel. Uppdraget utfördes av Statens arbetsmarknadskommission (SAK), tidigare känd som Statens arbetslöshetskommission, i sin tur känd för så kallade AK-arbeten för arbetslösa med till exempel vägbyggen.

Överste Rålamb var inte nöjd med SAK. I en rapport skrev han att värnen utfördes ”efter Fortifikationsstyrelsens standardritningar, vilket i många fall föranledde onödigt stora schaktningar (...) med

åtföljande fördyring av arbetet”. Rålamb ansåg att byggkostnaden i vissa fall tiodubblats helt i onödan och dessutom lett till sämre skydd för försvararna.

”En noggrann övervakning av arbetena från försvarsområdesbefälhavarens sida visade sig nödvändig”, påpekade översten.

Vägbyggen

SAK gjorde möjligen bättre ifrån sig som vägbyggare. Samtidigt med befästningarna anlades eller förbättrades flera bilvägar tvärs över Vaddö: Tomta-Kvarnsand, Fjäll-Tullviken, Edeby-Nothamn och Älmsta-Sandviken/Gamla Grisslehamn.

Kusten från Kvarnsand söder om Grisslehamn och ner till Södra Havsängen bevakades av 12:e kustförsvarskompaniet med kompanistab i Fjäll. Inom kompaniet fanns tre plutoner med förläggningar vid Kvarnsand, Skottviken respektive Nothamn. Plutonerna var i sin tur delade i grupper, var och en med ansvar för en av ett femtontal försvarspunkter på den cirka åtta km långa kuststräckan.

Viktigt för försvararna att kunna se utan att synas. Foto: AMF Bildarkiv, Krigsarkivet.

Överste Rålamb upprättade även en plan för hur fientliga fartyg skulle hindras från att ta sig in i Singöfjärden. Fogdösundet (Fygdströmmen) skulle försvaras ”avvärjande” av en infanteristyrka förlagd på Singö. På militärspråk betyder det att en angripare ska stoppas ”med alla till buds stående medel”. Fienden skulle helt enkelt inte släppas fram. Hur detta skulle gå till utan tyngre vapen framgår dessvärre inte.

Vid Singsundet norr om Fogdö planerades en slussbar stängselbom som marinen ansvarade för. Huvudinloppet till Singöfjärden söder om Vassarö skulle försvaras bland annat av landstormen, som förfogade över två 8 cm (i innermått i i kanonröret) kanoner, uppställda vid Häradsudden, längst in i Kasfjärden. Men nyttan av kanonerna var osäker. ”Skjutavståndet är dock rätt avsevärt”, anmärkte översten.

Som tidigare nämnts sågs Tierp med dess flygfält som ett riskområde för fientlig luftlandsättning. Överste Rålamb fick den otacksamma uppgiften att lösa även detta problem. Av hans rapport från april 1940, strax efter det tyska anfallet på Danmark och Norge, framgår att förutsättningarna inte var de bästa.

Till sitt förfogande hade han en bevakningsstyrka bestående av ett 30-tal landstormsmän och ett träningskompani för underhållstjänst. Landstormsmännen hade övat i två veckor, men inte fått skjuta ett

Sverige var i ett pressat läge när skyttevärn och skyddsrum byggdes vid Vaddökusten 1940-41. Foto: AMF Bildarkiv, Krigsarkivet

enda skott på grund av brist på ammunition. Trängen är ett vapenslag som inte i första hand ska strida utan vara hjälptrupp. Trängen ska se till att stridande förband har drivmedel, ammunition och sjukvård – en slags underhållstjänst. Att sätta ett trängkompani att försvara ett flygfält kändes uppenbarligen inte tryggt för överste Rålamb. Av drygt 100 trängsoldater var endast kompanichefen utbildad på tyngre vapen - som för övrigt inte fanns att tillgå. ”En stor del av för eldgivning erforderlig material fattas ännu, såsom telefoner, avståndsmättningsinstrument, kspkikare m m.” skrev översten. Han hade rekvirerat utrustningen, men visste inte om något fanns att få och när utrustningen i så fall kunde tänkas komma.

Ett 40-tal av trängsoldaterna skulle vara utrustade med revolver eller pistol. ”Även dessa med tillhörande ammunition saknas” konstaterade Rålamb. Han sammanfattade: ”Kompaniets stridsduglighet är för närvarande mycket låg för att icke säga nästan ingen.”

”Innan kompaniet erhållit full utrustning och övning i att använda densamma vill jag icke förorda dess (...) utnyttjande i en ansvarsfull tjänsteutövning”, skrev översten.

Rålamb bedömde att den dåliga försvarsförmågan var känd utanför landets gränser. Stora delar av Roslagen låg öppet. En angripare hade utan att möta nämnvärt motstånd kunnat genomföra den luftlandsättning översten fått till uppgift att förhindra.

*Krigsvintrarna runt 1940 var de kallaste i mannaminne. Skidåkning var ofta det snabbaste sättet att ta sig fram.
Foto: AMF Bildarkiv, Krigsarkivet*

Gränskränkningar

De lokala befälhavarna fick även hantera gränskränkningar av olika slag. Efter Tysklands anfall på Sovjetunionen i juni 1941 gick kriget in i ett nytt skede. Överste Willy Kleen, försvarsområdesbefälhavare i Norrtälje, rapporterade i augusti om hur tyska flygplan i stort sett dagligen flög över Norrtäljeviken och Rådmansö.

Kleen framhöll ”olämpligheten av att krigförande makts militära flygplan obehindrat överflyga kuststräcka, på vilken befästningar anlagts”. Enligt översten skapade dessa överflygningar även ”påtaglig irritation hos befolkningen” som såg det som ett ”uttryck för svensk underkastelse”.

Överste Kleen ville få möjlighet att skjuta varningsskott mot de kränkande flygplanen. Han hade dock inget luftvärn - ett exempel på hur dåligt rustat försvaret var ännu efter två år av krig. Kleen bad sin överordnade, chefen för Östra militärområdet, om åtminstone en luftvärnskanon. Den ville han placera på Norrtälje flygfält.

Befästningar på Singö. Foto: Lars Nylén

Ett annat problem var tyska handelsfartyg som man ansåg snokade på sin väg till och från svenska hamnar. Större fartyg krävde lots och stod därmed under en viss kontroll, men mindre fartyg kunde ganska ostört göra sig en bild av kustförsvaret.

Överste Kleen hade även inre fiender att hantera. I augusti 1940 oroades han av ”den ökade aktivitet som kommunisterna på senaste tiden ådagalagt”. Han vände sig till landsfogden (dåtidens länspolis-chef) och bad om ”skärpt polisbevakning” inför de kommande befästningsarbetena. Vad som konkret bekymrade översten framgår inte, kanske befärade han sabotage.

I ett annat dokument uppger Kleen att kommunister registreras i samarbete med polisen.

Evakuering

I en rapport från mars 1941 beskriver Kleen stämningen bland de inkallade: ”soldatandan vid mig underställda förband är god, utom såtillvida att fylleriförseelser förekommit till relativt stort antal.”

Willy Kleen, född 1884, hade många strängar på sin lyra. Civilt var han främst verksam som försvars-politisk debattör, tidningsman (Åhlén & Åkerlunds förlag) och författare. Han var även religions-historiker samt ogillade inte bara kommunister utan beskrivs även som en kunnig och orädd kritiker av nazismen.

Skidpatrull på uppdrag tar sikte. Foto: AMF Bildarkiv, Krigsarkivet.

Om Sverige och Roslagen blev angripet skulle barn, gravida, sjuka och gamla evakueras. Det fanns förstås planer även för detta. Från tätorterna Norrtälje, Östhammar och Öregrund skulle cirka 2 000 personer utrymmas till mindre orter på den omgivande landsbygden.

Min mamma, född 1926 och bosatt i Stockholm, oroade sig för två saker. På kvällarna när hon gick till sängs var hon livrädd för att det skulle vara krig när hon vaknade nästa morgon. Men lika mycket oroade hon sig för att bli evakuerad och skild från föräldrar och syskon.

Lennart Nylund 2017

Källor: Beredskapsverket vol 25 (Krigsarkivet)
Svenskt Biografiskt Lexikon, band 21 (Riksarkivet)

Design: Anna Pallin

Artikel i Norrtälje Tidning 25 december 2017